

Elżbieta Kundera

Uniwersytet Wrocławski
e-mail: kunde@prawo.uni.wroc.pl

telefon: +48 71 375 29 96

DOI: 10.15290/mhi.2015.14.01.18

Ład ekonomiczny po wielkim kryzysie gospodarczym w koncepcji Stanisława Grabskiego

SUMMARY

Economic Governance after the Great Economic Crisis in the Concept of Stanisław Grabski

Stanisław Grabski, Professor of Economics at the Faculty of Law at the Jan Kazimierz University in Lwów, rejected the idea that the great economic crisis (1929–1933) would lead to the collapse of capitalism. He advocated the development of the economy in stages, recognizing changes in societal needs and the emergence of a new technique for a boost to development, granted by the State and governed by the primacy of the economy. He distinguished three groups of socio-economic regimes, using as a criterion for the award a way for economic cooperation of the people. In the third group, including capitalism, the units have carried out activities on the basis of equality and freedom, subject to the rules of law. Capitalism in its two phases of development and was heading to the third, which was formed after the great economic crisis. Despite the passage of years it has kept its basic values and principles and still motivates individuals to be active. Therefore, Grabski found the system of capitalism dynamic and flexible, able to survive the economic crisis of 1929, and further develop. He argued that after the crisis there will be a new order, in which the economy will function according to the following models: the democratic-liberal, corporative-fascist, the economy dominated by large corporations and with a very limited role for the State of the economy based on trade-offs of monopolies and trade unions and statist model. Grabski did not rule out a communist economy. Among the most liberal democratic models with a sizeable small business sector, France, whose economy effectively defended itself against crisis. Although the global economy was already dominated by monopolies, Grabski advocated the use of this model in Poland.

Key words: Economic governance, Stanisław Grabski, economic crisis, Second Polish Republic

Słowa kluczowe: ład ekonomiczny, Stanisław Grabski, kryzys ekonomiczny, II Rzeczpospolita Polska

Wstęp

Wielki kryzys gospodarczy (1929–1933) powodując ogromne załamanie gospodarki światowej, wywołał wśród konsumentów, przedsiębiorców oraz inwestorów głęboki pesymizm. Pesymistycznie zapatrywali się na przyszłość gospodarki również ekonomiści i publicyści, których część nawet była przekonana o rychłym końcu kapitalizmu. Sugestie o zmierzchu kapitalizmu odrzucił Stanisław Grabski, profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, który wyszedł z założenia, że gospodarka rozwija się cyklicznie, a kryzys gospodarczy stanowi jedynie fazę cyklu koniunkturalnego. Przekonany o ogromnym dynamizmie gospodarki kapitalistycznej, dowodził, że zjawiska, które wywołały kryzys, zostaną w końcu wyeliminowane i pojawi się nowy ład gospodarczy. Artykuł ma na celu przedstawienie koncepcji Grabskiego, dotyczącej gospodarki, jaka ukształtuje się na świecie i w Polsce po przewyciężeniu kryzysu.

1. Życie i twórczość Stanisława Grabskiego

Stanisław Grabski, brat Władysława Grabskiego, twórcy reformy walutowej w Polsce po odzyskaniu niepodległości 11 listopada 1918 r., urodził się w 1871 r. w Borowie, w powiecie łowickim. Po ukończeniu gimnazjum w Warszawie, studiował na tamtejszym uniwersytecie nauki przyrodnicze, a następnie pogłębił wiedzę za granicą studiami społeczno-filozoficznymi oraz politologicznymi. Doktoryzował się z filozofii w Berlinie w 1894 r., a 6 lat później habilitował się w Bernie z ekonomii na podstawie rozprawy *Zur Erkenntnislehre der volkswirtschaftlichen Erscheinungen*. Jako profesor ekonomii był zatrudniony na wielu uczelniach w Europie. W 1910 r. podjął pracę na Wydziale Prawa Uniwersytetu Lwowskiego, kierując do 1939 r. Katedrą Ekonomii, w której zatrudniony był też Wincenty Styś, po wojnie profesor ekonomii m.in. na Wydziale Prawa Uniwersytetu Wrocławskiego. Grabski łączył pracę naukową z działalnością polityczną, rozpoczętą już w okresie młodości. Będąc uczniem należał do tajnego Związku Kółek Gimnazjalnych Królestwa, a od 1890 r. był członkiem Związku Robotników Polskich, a następnie Polskiej Partii Socjalistycznej. Zabiegał o niepodległość dla Polski, a po jej uzyskaniu opowiedział się za koncepcją Romana Dmowskiego. Sprzeciwiał się wojnie z Rosją. W latach 1919–1927 był posłem na Sejm z listy Związku Ludowo-Narodowego. W 1923 r. w rządzie W. Witosa objął tękę ministra wyznań i oświecenia publicznego. Wprowadził kontrowersyjną reformę szkolnictwa, która wzmocniła w szkołach pozycję języka polskiego kosztem ukraińskiego. Doprowadził do zawarcia konkordatu ze Stolicą Apostolską. Po przewrocie majowym zrezygnował z działalności politycznej i skupił się na pracy naukowej, którą przerwał wybuch II wojny światowej. W 1939 r. po wkroczeniu Armii Czerwonej do Lwowa, został aresztowany

i w 1941 r. po napaści Hitlera na Związek Radziecki, w wyniku amnestii uwolniony. Do końca wojny przebywał w Anglii, gdzie popierał rząd emigracyjny W. Sikorskiego i jego program porozumienia ze Związkiem Radzieckim. Wrócił do Polski i włączył się w odbudowę życia politycznego i naukowego kraju. Był jednym z zastępców przewodniczącego Krajowej Rady Narodowej, jednocześnie kierował Katedrą Historii Ustrojów Społecznych na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Zmarł w 1949 r.

Stanisław Grabski stworzył metodę badawczą określaną jako „socjologizm historyczny” z uwagi na włączenie do analizy ekonomicznej aspektów społecznych i prawnych¹. Odrzucił założenie ekonomii klasycznej, by działania gospodarcze wyizolować od wpływu czynników pozaekonomicznych i uznał, że należy je badać holistycznie, tj. uwzględniać inne obszary życia społecznego z uwagi na ich wzajemne oddziaływanie. Największy wpływ na gospodarkę przypisywał państwu i prawu. Władza, jej cele i polityka oraz tworzone prawo były wcześniejsze niż określony system gospodarczy. Był on kształtowany przez instytucje polityczno-prawne, stąd państwo i prawo miało prymat nad gospodarką. Grabski jest autorem wielu prac, spośród których najważniejsze to: *Zarys rozwoju idei społeczno-gospodarczych w Polsce od pierwszego rozbioru do roku 1831* (1903), *Istota wartości jako zjawiska społeczno-gospodarczego* (1904), *Ekonomia społeczna* (10 tomów, każdy oddzielnie zatytułowany, 1927–1933), *Ku lepszemu Polsce* (1938), *Współczesne doktryny społeczne na tle rozwoju społecznego* (1948)².

2. Teoria rozwoju gospodarczego

Punktem wyjścia rozważań Grabskiego na temat ładu gospodarczego, jaki ukształtuje się po kryzysie z lat 1929–1933, jest jego teoria rozwoju gospodarczego. Wyszedł w niej z założenia, że gospodarka rozwija się stadiami, a głównym czynnikiem sprawczym tego rozwoju są instytucje prawne, polityczne i sposób zorganizowania się społeczeństwa. Równoległe do zmian w prawie i państwie rozwija się gospodarka, pojawiają się nowe wynalazki i technika, ale one nie decydują samoistnie o rozwoju. Głównym celem gospodarki jest zaspokojenie materialnych potrzeb społeczeństwa³. Gospodarowaniem zajmują się indywidualni producenci, którzy choć motywowani osobistymi celami, najczęściej zyskiem, połączeni są wspólnymi wartościami i celami oraz podstawowymi zasadami biznesu. Wspólnota wartości stanowi zatem przesłankę wykształcenia się wspólnot gospodarczych, w których „cele

¹ E. Taylor, *Historia rozwoju ekonomiki*, t. II, Poznań 1957, s. 15–18.

² *Polski słownik biograficzny*, t. VIII/1, z. 36, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959, s. 519–524.

³ S. Grabski, *Ustroje społeczno-gospodarcze*, [w:] *Ekonomia społeczna*, t. 8, Lwów 1929, s. 108.

i potrzeby jednostek dostosowują się do potrzeb i celów zbiorowości"⁴. Cechą potrzeb ludzkich jest ich zmienność. Zmiany potrzeb stymulują zaś rozwój gospodarki i społeczeństwa, które funkcjonują w ramach instytucji polityczno-prawnych. Moment, w którym dążenia ludzi są zbieżne z polityką państwa i z obowiązującym prawem, wyznacza początek nowego ustroju społeczno-gospodarczego. Zgodnie ze zgłaszanym postulatem syntetycznego ujęcia rozwoju wszystkich społeczeństw, Grabski wyróżnił trzy grupy ustrojów społeczno-gospodarczych, przyjmując jako kryterium, model współpracy gospodarczej ludzi. Są to: 1) ustroje tworzone przez jednostki, złączone więzami krwi, 2) ustroje oparte na wzajemnej zależności prawnej jednostek oraz 3) ustroje budowane na poczuciu wspólnoty narodowej, w których jednostki równe wobec prawa swobodnie zawierają transakcje na rynku.

Cechą charakterystyczną ustrojów pierwszej grupy jest całkowite podporządkowanie się jednostki wspólnocie plemiennej, do której należy. W zamian za pracę na rzecz wspólnego dobrobytu, jednostka oczekuje od wspólnoty zapewnienia bezpieczeństwa. W ustrojach drugiej grupy decyzje o społeczeństwie i gospodarce należą do państwa, które kształtuje stosunki społeczne w drodze prawa. Przykładem takich ustrojów był starożytny Egipt, państwa epoki feudalnej oraz współczesna Grabskiemu Rosja Radziecka. Dla trzeciej formy ustroju, występującej w kapitalizmie, charakterystyczna jest wolność oraz równość jednostek wobec prawa. Jednostki mogą zatem swobodnie kształtować swoje życie oraz prowadzić biznes. Jedynym ograniczeniem dla nich są normy prawne i moralne, wprowadzane po to, by przymusić jednostki do przestrzegania zasad, wykształconych w ciągu wieków (nienaruszania cudzej własności, obowiązek naprawienia szkody wyrządzonej z własnej winy, zasada dotrzymywania umów («pacta sunt servanda») oraz ponoszenia kary za popełnione przestępstwo). Współcześnie sprawne funkcjonowanie gospodarki kapitalistycznej zapewniają dodatkowo wspólny pieniądz, obowiązujące standardy miar i wag, a sprawiedliwość społeczną gwarantują ustawodawstwo fabryczne i socjalne, oraz coraz większa aktywność państwa. W takim ustroju prawom jednostki odpowiadają jej obowiązki, a społeczeństwo oczekuje od niej odpowiedzialności za czyny – dowodził Grabski.

Proces ostatecznego ukształtowania się systemu gospodarczego wymaga czasu. Etapy rozwoju gospodarki są wyznaczone przez zmianę idei polityczno-prawnych, wyznawanych przez ludzi, wspomaganych przez zmiany techniki. W przekonaniu Grabskiego system gospodarki kapitalistycznej przeszedł już dwie fazy (merkantylizm i gospodarkę wolnokonkurencyjną) i znalazł się w trzeciej, dla której charakterystyczna jest ogromna determinacja przedsiębiorców w poszukiwaniu nowych rynków zbytu dla swej produkcji. Po-

⁴ Ibidem, s. 7.

dobną determinację przejawiali kupcy i przedsiębiorcy już w merkantylizmie. Doszli oni do ogromnych majątków dzięki państwu, które w dążeniu do własnego bogactwa i uzyskania przewagi politycznej i militarnej nad innymi państwami, wspierało przedsiębiorców finansując odkrycia geograficzne, stosując w handlu protekcjonizm celny oraz zwolnienia podatkowe. Dążenie władców do bogactwa odpowiadało dążeniom społeczeństwa, co było decydujące dla powstania kapitalizmu⁵. Właścicielom fortun ciążyła już aktywność państwa i marginalizując jego rolę w gospodarce, zapoczątkowali przejście kapitalizmu do stadium gospodarki wolnokonkurencyjnej. Grabski określił je jako „okres społeczno-gospodarczego liberalizmu i indywidualnej przedsiębiorczości kapitalistycznej”. W tej fazie dominującą ideologią jest liberalizm i jego podstawowe wartości – własność prywatna, wolność i równość wobec prawa. Przedsiębiorcy i pracownicy podlegali tej samej władzy państwa. Łączyły ich też język, wyznawana religia, moralność, obyczaje i tradycja oraz poczucie odpowiedzialności za wspólne przedsięwzięcia gospodarcze. W drugiej fazie kapitalizmu ugruntowała się konkurencja między przedsiębiorstwami, prowadzona na rynku wewnętrznym i międzynarodowym. By jej sprostać, od lat siedemdziesiątych XIX wieku przedsiębiorstwa łączyły się w większe, tworząc spółki akcyjne. Procesy koncentracji produkcji nasiliły się zwłaszcza na przełomie XIX i XX stulecia. Pojawiły się zaangażowane w działalność przemysłową banki. Na szeroką skalę działały giełdy papierów wartościowych, umożliwiające przedsiębiorstwom zdobycie kapitału na rozwój. Często na giełdach dochodziło do spekulacji akcjami, obligacjami oraz kursami walutowymi, co wywoływało perturbacje w gospodarce. Gospodarkę światową opanowały wielkie przedsiębiorstwa, będące w posiadaniu znacznych pakietów akcji na giełdach wielu państw. W gospodarkach krajowych ujawniały się problemy społeczne. Robotnicy zorganizowani w związki zawodowe masowo występowali przeciw pracodawcom, domagając się, pod groźbą strajków, wyższych płac. Z uwagi na zjawisko „nożyc cenowych” swoje niezadowolenie zgłaszali też producenci rolni. Każda grupa uczestników rynku dążyła do zorganizowania się. Przedkładanie własnych interesów ponad względy ogółu społeczeństwa, stało się normą postępowania. Do gospodarki włączyło się też państwo, które oprócz tradycyjnego już prawa do emisji pieniądza, dostarczało w coraz większym zakresie dobra publiczne, a w drodze ustawodawstwa socjalnego, starało się rozwiązywać napięcia powstałe między grupami na tle nierówności materialnych. Zwolennicy reform społecznych domagali się od państwa, by chroniło nie tylko ład i porządek społeczny, ale i sprawiedliwość tego porządku. Grabski nazwał ten etap rozwoju kapitalizmu fazą „zbiorowej przedsiębiorczości kapitalistycznej”. Cechowała ją hierarchiczna struktura zależności gospodarczych, ustalona na podstawie posiadanego przez grupę bogactwa oraz jej przewagi liczebnej

⁵ S. Grabski, *Współczesny kapitalizm*, [w:] *Ekonomia społeczna*, t. 9, Lwów 1930, s. 20–21, 34.

nad innymi. W gospodarce widoczne były silne wpływy dużych przedsiębiorstw międzynarodowych, które w dążeniu do swych spekulacyjnych celów nie wahały się wywołać kryzysów gospodarczych⁶.

Grabski obserwował kolejne przeobrażenia kapitalizmu, prowadzące do wykształcenia się trzeciej fazy w jego rozwoju. W procesie przemian tego systemu duże znaczenie miała I wojna światowa, która zmieniła stosunki polityczne i gospodarcze w świecie, a zwłaszcza w Europie. Po traktacie wersalskim, kończącym wojnę, Grabski obawiał się odwetowych roszczeń Niemiec, co w krótkim czasie mogło prowadzić do nowej wojny. Niepokojem napawały go też dwa zjawiska, które ujawniły się wówczas w gospodarkach narodowych oraz w międzynarodowych stosunkach gospodarczych. Pierwsze to rosnąca obecność państwa w gospodarce, do którego należała znaczna część majątku produkcyjnego, a jego regulacje coraz bardziej ograniczały wolność gospodarczą i prywatną inicjatywę. Drugie związane było z polityką międzynarodowych koncernów i banków zdominowania słabych gospodarek narodowych. W Europie odpowiedzią na te zjawiska były faszyzm oraz komunizm, które wyszły poza sferę ideologiczną i przyjęły postać realnych systemów społeczno-gospodarczych, niebezpiecznych dla pokoju i ładu powojennego. By uniknąć wojny, Grabski postulował nawiązanie przez państwa współpracy politycznej i gospodarczej. Niepodjęcie wspólnych działań będzie skutkowało egoistyczną polityką każdego państwa zapewnienia własnym obywatelom bezpieczeństwa ekonomicznego w przypadku wybuchu wojny⁷.

3. Kryzys jako zjawisko gospodarki kapitalistycznej

Stanisław Grabski był zwolennikiem tezy o cyklicznym rozwoju gospodarki kapitalistycznej. Analizując wskaźniki ekonomiczne dotyczące poziomu produkcji, zatrudnienia, bilansów płatniczych i handlowych, jakie kształtowały się od połowy XIX w., stwierdził w przebiegu koniunktury gospodarczej naprzemienność faz wzrostu i spadku. Przekonywał, że „powszechne kryzysy przedsiębiorczości są nie tylko specyficzną i nieodłączną, lecz i istotną, z podstaw współczesnego systemu rynkowego wyływającą jego cechą”⁸. To przekonanie pozwoliło mu na analizę kryzysu z 1929 r., by wykazać, że wielki kryzys gospodarczy był kolejnym, jaki wystąpił w gospodarce światowej i po jego przezwyciężeniu, nastąpi kolejne załamanie koniunktury. Stwierdzenia te miały dużą wagę wobec wszechobecnego pesymizmu wywołanego przez

⁶ Ibidem, s. 66, 91.

⁷ S. Grabski, *Dążenia rozwojowe współczesnego kapitalizmu*, [w:] *Ekonomia społeczna*, t. 10, Lwów 1933, s. 57.

⁸ Ibidem, s. 31.

krach na giełdzie nowojorskiej i jego konsekwencji dla wielu gospodarek w Europie.

Widoczną oznaką kryzysu było bezrobocie. Grabski stwierdził, że w czasie wielkiego kryzysu przeciętna stopa bezrobocia robotników przemysłowych wynosiła 20% i nie odbiegała od wielkości bezrobocia notowanego w okresie spadków koniunktury w latach 1839, 1847 i 1873. Nowością było natomiast jej znaczne zróżnicowanie – w Stanach Zjednoczonych i Niemczech wynosiło 30%, a we Francji tylko 3%. W Anglii bezrobocie (14%) było mniejsze niż przeciętne w okresie poprzedniego kryzysu. Grabski zdawał sobie sprawę, że porównanie stóp bezrobocia z różnych odległych okresów może spotkać się z zarzutem nierzetelności naukowej z uwagi na zmiany jakościowe, jakie zaszły w gospodarce w tym czasie. Trudno bowiem jednoznacznie stwierdzić, czy bezrobocie było jedynie następstwem załamania się koniunktury, czy też wynikało ze zmian technicznych, organizacyjnych i technologicznych w gospodarce. Wprowadzenie tych zmian świadczy o rozwoju gospodarczym, a z samego porównania wskaźników z różnych okresów nie można wykoncypować, jakie zmiany zaszły w gospodarce i społeczeństwie. W XIX w. technika i technologia, rozmiary produkcji oraz jakość pracy były nieporównywalne z warunkami produkcji, panującymi w przeddzień wielkiego kryzysu gospodarczego⁹. Wyższy poziom produkcji wynikał z nowej organizacji gospodarki i determinował lepsze warunki życia. Kapitalizm znalazł się na wyższym stopniu rozwoju. Mimo różnic jakościowych, które występowały w gospodarce w XIX i początku XX stulecia, Grabski dostrzegł jednak zbieżność wydarzeń i warunków, towarzyszących kryzysom w obu stuleciach.

Przekonywał, że kryzys gospodarczy poprzedzały wojny¹⁰, a nadto zapowiadały go spekulacje oraz masowe zakładanie nowych banków tak w kraju, jak i za granicą. Kryzys z lat 1873–1877 wystąpił po wojnie francusko-pruskiej, a 5 mln franków odszkodowania dla Rzeszy Niemieckiej spowodował tam rozwój sektora bankowego. Kryzys z 1929 r. wybuchł po I wojnie światowej, w której zakończenie były zaangażowane kapitały amerykańskie. Ich zwrot przez kraje europejskie przyczynił się w Stanach Zjednoczonych do masowego tworzenia banków i zwiększenia się skali kredytów inwestycyjnych oraz konsumpcyjnych.

Grabski twierdził też, że bezpośrednim zwiastunem kryzysu był krach na giełdzie. Kryzys w 1873 r. zaczął się od paniki na giełdzie wiedeńskiej, a kryzys z 1929 r. na giełdzie nowojorskiej. Załamanie się giełdy stanowiło w istocie

⁹ Grabski pisał: „Rozmiarami swemi kryzys obecny przewyższa wszystkie poprzednie o tyle – o ile jest większy dzisiejszy zakres przedsiębiorczości kapitalistycznej od zakresu jej w 20., 30., 40. i 70. latach przeszłego wieku”. Ibidem, s. 34.

¹⁰ Współcześnie tęzę tę głoszą zwolennicy teorii realnego cyklu koniunkturalnego (E. Prescott, F. Kydland, Ch. Plosser, R. Barro), którzy upatrują przyczyn kryzysu gospodarczego w zdarzeniach występujących w realnym świecie i są to m.in. wojny i niepokoje społeczne oraz przewroty polityczne.

konsekwencję innych wydarzeń gospodarczych i politycznych, a w odniesieniu do kryzysu z 1929 r. było to podpisanie przez aliantów i Rzeszę Niemiecką traktatu wersalskiego, kończącego I wojnę światową. Na mocy traktatu Rzesza jako winna wywołania wojny i strat spowodowanych przez jej armię w Europie utraciła obszary zasobne w złoża żelaza, węgla, cynku i cyny, co oznaczało niemal całkowity brak własnych źródeł zaopatrzenia w tak ważne surowce. Nałożony został na nią obowiązek wypłaty odszkodowań wojennych – ich ostateczną kwotę określono na 132 mld marek w złocie (29 mld dolarów) – które miały być spłacane w rocznych ratach (od 2 do 6 mld marek) przez 42 lata. Egzekwowany od 1919 r. obowiązek wypłaty odszkodowań sparaliżował wkrótce gospodarkę niemiecką. Brak zapasów złota i dewiz oraz ogromny dług państwowy (wynoszący w listopadzie 1918 r. 144 mld marek) zmusił rząd do druku pieniędzy, by sprostać wymogom reparacji. Spowodowało to inflację, która co prawda wystąpiła także w innych państwach, ale niemiecka okazała się rekordowa w historii gospodarki światowej¹¹. Niemcy zażądały więc redukcji odszkodowań, na co uzyskały zgodę Stanów Zjednoczonych i Anglii, zainteresowanych utrzymaniem i rozwojem gospodarki niemieckiej. Niemcy były bowiem przed wojną największym zagranicznym odbiorcą produktów amerykańskich i angielskich. Stany Zjednoczone oraz Anglia chciały wesprzeć gospodarkę Niemiec i ze względów ideologicznych, ponieważ dostrzegały zagrożenie dla liberalizmu ze strony ideologii komunistycznej, szerzącej się w Rosji Radzieckiej. Anglia ponadto chciała nie dopuścić do wzrostu znaczenia Francji, swej odwiecznej rywalki o hegemonię w Europie. Ale w ślad za redukcją odszkodowań pojawiło się żądanie państw zwycięskich umorzenia ich długów wojennych wobec Stanów Zjednoczonych, które jak np. Francja pozbawiona płatności ze strony Niemiec nie miała środków na ich spłatę.

Trudności gospodarcze spotęgowały dodatkowo kłopoty w rolnictwie, które odnotowało rekordowe plony, co było skutkiem mechanizacji produkcji i zagospodarowywania nowych gruntów w Stanach Zjednoczonych. Ceny zbóż i wielu upraw obniżyły się nawet o 50%.

W Stanach Zjednoczonych prosperity zaczęła się na początku lat dwudziestych XX w. Ożywienie wywołały inwestycje produkcyjne i w infrastrukturę, potrzebne tak w kraju, jak i w Europie. Inwestycjom towarzyszył ogromny wzrost popytu konsumpcyjnego na nowe towary (samochody, radia, lodówki, kuchenki), kupowanych na kredyt. Sytuacja zmieniła się w drugiej połowie lat dwudziestych, kiedy kraje europejskie odbudowały swoje gospodarki

¹¹ Rząd w obronie marki podejmował działania interwencyjne do stycznia 1923 r. Po zaprzestaniu interwencji do października 1923 r. ceny wzrosły 2,5 mln razy. Aby stłumić hiperinflację, w listopadzie tego roku dokonano reformy pieniężnej, wprowadzając do obiegu nową walutę – markę rentową. Jedna marka rentowa miała wartość jednego biliona starych marek. W. Czaplinski, A. Golas, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław 1981, s. 67–68.

i mogły już samodzielnie zaspokoić popyt inwestycyjny i konsumpcyjny. Załamanie koniunktury spotęgował powszechny brak dopływu kapitału z Europy. Optymistyczne przewidywania na rynku amerykańskim zakończyły się nadwyżką inwestycji nad popytem, doprowadzając do krachu na Wall Street oraz wzrostu niepewności co do przyszłości.

Rozwój banków, które motywowane zyskiem, prowadziły szeroko akcje kredytowe, spowodował znaczny wzrost popytu konsumpcyjnego i inwestycyjnego. Kredyty spowodowały, że szybciej rósł poziom życia materialnego ludności niż jej dochody. Spadek koniunktury doprowadził do obniżenia się poziomu dochodów i niemożności spłat kredytów. Niewypłacalne firmy upadły i zwalniały pracowników. Jednak bezrobotni byli w dużo lepszej sytuacji niż w XIX w., gdyż otrzymywali zasiłki od państwa. Wpłaty socjalne zwiększały wydatki państwa i przy malejących wpływach z podatków, zwiększał się deficyt budżetowy i dług publiczny. Ważne dla finansów publicznych były kwoty spłat odszkodowań wojennych. Beneficjenci reparacji otrzymywali środki finansowe, co pobudzało lub podtrzymywało koniunkturę, a płacący je Niemcy zwiększali swoje zadłużenie. W Niemczech i Stanach Zjednoczonych recesję pogłębiła wysoka konsumpcja społeczeństwa finansowana kredytami. Natomiast w Anglii i we Francji społeczeństwa wykazały się dużą roztropnością i swe wydatki finansowały z posiadanych dochodów, przez co przebieg kryzysu był tam łagodniejszy.

Analizując przyczyny wielkiego kryzysu gospodarczego, Grabski przestrzegał przed trudnościami, z jakimi przyjdzie się zmierzyć państwu w jego przewycięzaniu. Uprzednio, gdy kryzys był wywołany głównie przez prywatne kredyty przedsiębiorstw i konsumentów, dla ożywienia koniunktury wystarczyło ustanowienie przez państwo moratorium na długi. Po I wojnie światowej pojawiły się nowe rodzaje kredytów – kredyty na odbudowę zniszczonych przez wojnę gospodarek oraz na wypłatę odszkodowań. Te kredyty w opinii Grabskiego utrudniały szybkie osiągnięcie przez gospodarkę światową poziomu sprzed kryzysu z dwóch powodów. Po pierwsze, ich wysokość znacząco przewyższała kwoty tradycyjnych kredytów, a po wtóre, „likwidacja długów i odszkodowań wojennych – to już ściśle polityczne zagadnienie”¹², a państwa po wojnie wykazywały dużą nieufność we wzajemnych stosunkach.

4. Gospodarka po kryzysie

Grabski dowodził, że kryzys spowodował ciąg zdarzeń, których negatywne skutki odczuła gospodarka, jak i społeczeństwo. Wykazał, że państwa w następstwie kryzysu zwiększyły swoje rezerwy złota. Odnotowały też kosztem

¹² S. Grabski, *Dążenia rozwojowe...*, [w:] *Ekonomia społeczna*, t. 10, s. 44.

popytu wzrost oszczędności, co doprowadziło do spadku sprzedaży na rynku krajowym i międzynarodowym. Obniżył się poziom produkcji i wzrosło bezrobocie. Na giełdzie papierów wartościowych zapanowała długotrwała bessa. Grabski spodziewał się, że społeczeństwo wyciągnie z kryzysu nauki na przyszłość i skończy się „powojenna nieopatrność gospodarza”, przejawiająca się w masowej konsumpcji na kredyt, powiększaniu skali produkcji, nieprzemyślanych inwestycjach przedsiębiorców i powszechnym zaciąganiu przez nich kredytów oraz nieustannym wroście cen i płac. Zgodnie ze stosowaną metodologią, by nie ograniczać badań jedynie do analizy bieżących zjawisk gospodarczych i ich wzajemnych zależności, ale i proponować rozwiązania dotyczące przyszłości gospodarki¹³, Grabski w 1933 r. nakreślił obraz gospodarki światowej po wielkim kryzysie.

Dowodził, że dalszy rozwój gospodarczy będzie determinowany przez wydarzenia i zjawiska, które ujawniły się od początku XX stulecia, a stały się powszechne po I wojnie światowej. Za najważniejsze uznał powstanie Rosji Radzieckiej, budującej model gospodarki komunistycznej. Założenia tego modelu po części zostaną przejęte przez państwa kapitalistyczne, czego oznaką będzie znaczne powiększenie się tam zakresu interwencji państwa w sprawy społeczne i gospodarcze oraz związany z tym silny wzrost oczekiwań społecznych w zakresie odpowiedzialności państwa za powszechny dobrobyt. Pociągnie to za sobą zmianę modelu polityki socjalnej, a tradycyjne jej narzędzia kształtowania stosunku pracy (normy czasu pracy, zakazy zatrudniania, ochrona i zapewnienie bezpieczeństwa pracowników) zostaną uzupełnione o środki, które będą prowadzić do zwiększenia udziału dochodów pracowników w PKB (wprowadzenie płacy minimalnej, zasiłków dla bezrobotnych oraz zasiłków socjalnych)¹⁴.

Dostrzegał też przemiany w gospodarce światowej – dynamicznie rozwijały się przedsiębiorstwa międzynarodowe, a grupa państw – potęg gospodarczych, dążących do podporządkowania sobie słabszych, systematycznie się powiększała. Działo się tak na skutek dużego zróżnicowania gospodarek narodowych, które różniły się obszarem, posiadanymi bogactwami naturalnymi, strukturą i poziomem kapitału oraz siły roboczej. Na świecie były kraje, gdzie kapitalizm był jeszcze w zarodku. Przedsiębiorstwa należały do obcych właścicieli, a społeczeństwo biernie poddawało się regułom rynkowym. Grabski określił je jako kraje biernego kapitalizmu i przeciwstawił je krajom czynnego kapitalizmu. Te posiadały znaczne kapitały i najnowsze technologie, charakteryzowały się nowoczesną strukturą zatrudnienia, szybkim rozwojem przedsiębiorstw, które dostarczały towary na rynki zagranicnie. W krajach tych był silny rynek kapitałowy i system bankowy. Wszystko to sprzyjało powszechnemu wzrostowi

¹³ Ibidem, s. 3 i 10.

¹⁴ Ibidem, s. 101–102.

dobrobytu i stwarzało szanse awansu społecznego dla osób z niższych warstw społecznych, w co włączyło się również państwo.

Grabski, świadomy zróżnicowania gospodarczego państw, kreślił obraz gospodarki po kryzysie. Twierdził, że gospodarki czynnego kapitalizmu będą zorganizowane według dwóch skrajnych modeli, tj. modelu demokratyczno-liberalnego i korporacyjno-faszystowskiego (określanego również jako model stanowo-zawodowy). Nie wykluczył jednak i funkcjonowania trzech modeli pośrednich – modelu z dominacją wielkich koncernów i karteli oraz z państwem ingerującym w niewielkim zakresie w stosunki społeczne i gospodarcze; modelu opartym na kompromisie prywatnych koncernów i związków zawodowych reprezentujących interesy robotników, oraz modelu etatystycznego. Przykładem pierwszego modelu była gospodarka Stanów Zjednoczonych, drugiego gospodarka Wielkiej Brytanii, a trzeci model realizowany był w Belgii, Austrii i Szwecji. Wykazał wady każdego modelu i uznał je za podstawowe czynniki sprawcze kryzysu. Dowodził, że w Stanach Zjednoczonych kryzys był wynikiem nieodpowiedzialnej polityki koncernów, nastawionych na realizację własnych, egoistycznych celów. W Wielkiej Brytanii do kryzysu doprowadziła zabójcza rywalizacja na rynku pracodawców i związków zawodowych, które wykazywały skrajną troskę jedynie o swe własne interesy, bez poszanowania racji ogółu. W Belgii, Austrii i Szwecji kryzys zaś został wywołany przez nadmierny etatyzm.

Grabski przypuszczał, że po kryzysie kraje biernego kapitalizmu, aspirujące do grupy państw czynnego kapitalizmu, będą wzorowały się na wszystkich tych modelach. Nie wykluczył też, że doświadczenia gospodarcze i społeczne Związku Radzieckiego mogą wydać się tym krajom na tyle atrakcyjne, że pojawi się kolejne państwo o gospodarce komunistycznej¹⁵. Jakże trafnie przewidział powstanie tzw. bloku państw socjalistycznych, satelitów Związku Radzieckiego, co uznał za konsekwencję odwetowej roszczeniowej polityki Niemiec, niezadowolonych z postanowień traktatu wersalskiego i ewentualnej wojny między Polską i Niemcami. Przestrzegał, że wojna osłabi oba państwa, co wykorzysta Rosja, by wywołać w nich rewolucję i umożliwić przejęcie władzy przez komunistów w Berlinie i w Warszawie. „A wtedy niezadługo zapanowałby ustrój sowiecki i w krajach naddunajskich oraz w Czechosłowacji”¹⁶.

Z dwóch skrajnych ustrojów państw czynnego kapitalizmu odrzucił model faszystowski z uwagi na onnipotencję państwa, które swą władzą ogarniało nie tylko gospodarkę, ale i sferę wolności jednostki. Za idealny ustrój uznał Grabski model liberalno-demokratyczny, którego podstawą była indywidualna przedsiębiorczość, wyzwalająca dużą kreatywność ludzi. Gospodarki liberalne rozwijały się z sukcesem, co było wynikiem powszechnej w nich

¹⁵ Ibidem, s. 125–126.

¹⁶ Ibidem, s. 82.

akceptacji zasad społecznych – obowiązku oszczędzania, kontrolowania konsumpcji i unikania nadmiernego ryzyka w decyzjach inwestycyjnych. Zasady te zostały odrzucone przez społeczeństwo amerykańskie i angielskie. Brak przeczności w interesach widoczny był tak u menedżerów wielkich korporacji, jak i u zarządzających przedsiębiorstwami państwowymi, co w efekcie najczęściej prowadziło do bankructw i kryzysu gospodarczego. Przykładem gospodarki liberalno-demokratycznej była gospodarka francuska, w której dominowały małe i średnie przedsiębiorstwa, często o charakterze rodzinnym. Dzięki takiej organizacji gospodarki i strukturze własności oraz powszechnie stosowanym zasadom dobrego gospodarowania, Francja wyszła z kryzysu obronną ręką. W gospodarce mimo kryzysu światowego utrzymywała się względna równowaga i zwiększały się obroty kapitału. Niskie bezrobocie i utrzymująca się produkcja dóbr zapewniały społeczeństwu dochody i bezpieczeństwo socjalne. Zła sytuacja społeczno-gospodarcza w innych państwach europejskich powinna utwierdzić rząd francuski w decyzji kontynuowania swej sprawdzonej polityki ekonomicznej – stwierdzał Grabski¹⁷.

Wielki kryzys gospodarczy został wywołany przez szereg czynników wewnętrznych gospodarki, ale jego następstwa widoczne były również na rynku międzynarodowym. Grabski dostrzegł, że państwa po kryzysie wykazywały wzmoczoną chęć integrowania swoich gospodarek. Wniosek taki wysunął obserwując politykę protekcyjną Wielkiej Brytanii, która w okresie kryzysu w obronie swego rynku wewnętrznego i miejsc pracy wzmocniła więzi gospodarcze w ramach *Commonwealths of Nations*, ograniczając import z krajów spoza Wspólnoty i dewaluując funta. Na odwet nie trzeba było długo czekać. Państwa, które poniosły straty w wyniku takiej polityki Wielkiej Brytanii, nałożyły na import angielskich towarów cła, jednocześnie tworząc ugrupowania, w których wewnętrzna wymiana została w pełni zliberalizowana. W konsekwencji na rynku międzynarodowym spadły obroty towarowe i zmniejszyły się przepływy kapitałowe, co dodatkowo pogłębiało kryzys. Grabski odrzucił protekcyjizm celny jako metodę polityki gospodarczej i proponował wolny handel jako podstawę przyszłego międzynarodowego obrotu gospodarczego¹⁸.

Wielki kryzys gospodarczy nie ominął też Polski, w której od 1918 r. postępował proces integrowania gospodarczego obszarów, funkcjonujących przez 123 lata w trzech odmiennych systemach gospodarczych. Przebieg kryzysu w Polsce był bardziej odczuwalny niż w innych państwach, co wynikało z dwubiegowości polskiej gospodarki: na jednym biegunie znajdował się wysoko rozwinięty i zaawansowany technologicznie przemysł ciężki, a na drugim zacofane, rozdrobnione rolnictwo. Stan gospodarki polskiej kwalifikował ją do krajów biernego kapitalizmu, gdyż w Polsce poza przemysłem ciężkim przemysł

¹⁷ Ibidem, s. 120.

¹⁸ Ibidem, s. 40.

był słaby, a rolnictwo zacofane, występowały brak kapitału, przeludnienie na wsi i duża migracja ludności do miast oraz emigracja zarobkowa za granicę. Społeczeństwo polskie odznaczało się niską kreatywnością zwłaszcza osób zamężnych. Nie wykształcił się w nim stan średni. W gospodarce widoczny był duży zakres etatyzmu. Mimo tych braków, Polska aspirowała do krajów czynnego kapitalizmu. Unowocześnienie przemysłu i rolnictwa wiązało się z koniecznością przeprowadzenia reform gospodarczych. W pierwszym rządzie należało zrezygnować z polityki etatystycznej państwa, by pobudzić kreatywność Polaków i ukształtować postawę odpowiedzialności w społeczeństwie. Od realizacji tych reform uzależniał Grabski sukces gospodarczy Polski w przyszłości i włączenie jej do światowego systemu państw liberalno-demokratycznych.

Grabski odrzucając model komunistycznej gospodarki, realizowany w sąsiednim Związku Radzieckim, wyrażał głębokie przeświadczenie o wyjątkowej zdolności kapitalizmu do dostosowania form organizacyjno-prawnych przedsiębiorstw i gospodarstw domowych „do rozwoju wiedzy technicznej, przemian prawno-politycznych oraz przeobrażeń uwarstwowień społecznych”¹⁹. To przekonanie o dużej elastyczności kapitalizmu pozwoliło mu sformułować tezę, że choć wielki kryzys gospodarczy ujawnił istniejący od I wojny światowej rozstrój gospodarki światowej i choć została naruszona równowaga w skali globalnej, to nie należy obawiać się przyszłości. „Nie ma niczego, co by wskazywało na zbliżający się koniec kapitalizmu, na wyczerpywanie się jego siły odpornej, na jakiegokolwiek zaburzenia jego normalnego rozwoju”²⁰. Grabski przekonywał, że dotąd żaden inny ustrój nie zapewnił jednostce realizacji jej zamierzeń, w tym gospodarczych, prowadzących do dobrobytu. Warunkiem osiągnięcia dobrobytu społecznego jest zapewnienie jednostce szerokiego zakresu wolności i równości wobec prawa. Ponieważ wolność i równość najlepiej zapewniało państwo liberalno-demokratyczne, Grabski zalecał, by po przewyciężeniu kryzysu, państwa przyjęły ten model ustroju społeczno-gospodarczego.

Podsumowanie

Dziś, gdy świat przeszedł w swoim rozwoju wiele kryzysów, które stały się przedmiotem analizy kolejnych pokoleń ekonomistów, formułujących nowe teorie kryzysów, z uwagą należy odnieść się do przemyśleń S. Grabskiego. Świadczą one o jego wielkiej erudycji i znajomości ekonomii. Wiele jego tez znalazło potwierdzenie w teoriach wybitnych ekonomistów. Znaczenie inwestycji i wydatków konsumpcyjnych dla poziomu koniunktury jest podstawowo-

¹⁹ S. Grabski, *Współczesny kapitalizm*, [w:] *Ekonomia społeczna*, t. 9, s. 68.

²⁰ S. Grabski, *Dążenia rozwojowe...*, [w:] *Ekonomia społeczna*, t. 10, s. 82–83.

wym twierdzeniem teorii Johna M. Keynesa . Nadmiar pieniądza w gospodarce uznali za przyczynę kryzysu Milton Friedman (1912–2006) oraz wybitni przedstawiciele szkoły neoaustriackiej Ludwig von Mises (1881–1973) i Friedrich A. von Hayek (1899–1992). Na zjawiska realne (wojny, nadmiar państwa w gospodarce) jako przyczynę kryzysu zwracają dziś uwagę reprezentanci teorii realnego cyklu koniunkturalnego. Widoczna jest też zbieżność poglądów Grabskiego i Wilhelma Röpkego (1899–1966), twórcy ordo liberalizmu, na temat struktury gospodarki. Obaj opowiadali się za gospodarką, w której dominują małe i średnie przedsiębiorstwa rodzinne, co w okresie, gdy proces koncentracji kapitału w skali światowej przyjął już znaczne rozmiary, świadczy o pewnym konserwatyźmie. Powstawania przedsiębiorstw międzynarodowych do dziś nie udało się zahamować.

Współczesne społeczeństwa zachodnie, doświadczone kryzysami gospodarczymi i finansowymi wyrażają swe niezadowolenie, protestując przeciw rozwarstwieniu dochodów, ekskluzji społecznej, zagrożeniu globalizacją oraz utracie tożsamości w wyniku nasilającej się imigracji. Protesty nie mają jednak podłoża politycznego, gdyż wartości demokracji zachodniej – wolność i równość, mogą być zapewnione przez instytucje polityczne tej demokracji, o czym przekonywał Grabski.

Bibliografia

Źródła

Grabski S., *Ekonomia społeczna*, t. 1–10 (oddzielnie zatytułowane), Lwów 1927–1933.

Grabski S., *Ustroje społeczno-gospodarcze*, t. 8, Lwów 1929.

Grabski, S., *Współczesny kapitalizm*, t. 9, Lwów 1930.

Grabski S., *Dążenia rozwojowe współczesnego kapitalizmu*, t. 10, Lwów 1933.

Literatura

Czapliński W., Galos A., Korta W., *Historia Niemiec*, Wrocław 1981.

Polski słownik biograficzny, t. VIII/1, z. 36, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959.

Taylor E., *Historia rozwoju ekonomiki*, t. II, Poznań 1957.